

Στοιχεία της φροϋδικής θεωρίας στο Βυζάντιο

Τη βυζαντινή περίοδο, τα πρώιμα δείγματα της ψυχολογίας του βάθους, που εισάγονται από τον Πλάτωνα, εξελίσσονται και διαμορφώνονται συστηματικά. Αναγνωρίζεται το υποσυνείδητο και η σημασία της τραυματικής εμπειρίας. Στο βυζαντινό μοντέλο περιλαμβάνεται τόσο η δομική όσο και η τοπογραφική θεωρία του Freud. Παρατηρείται επίσης η διαδικασία της απώθησης, της παλινδρόμησης, της μετουσίωσης και της μετατροπής. Το όνειρο θεωρείται διέξοδος του ασυνείδητου. Τονίζεται η προς τα πίσω ανάγνωση, για τη διαπίστωση των ψυχικών τραυμάτων και τη θεραπεία του ασθενούς.

Λέξεις ευρετηρίου

Βυζάντιο
Freud
Υποσυνείδητο
Ψυχολογία του βάθους

Η ψυχολογία του βάθους, που βρήκε κύριο εκφραστή της τον Freud, κάνει την εμφάνισή της στους αρχαίους ελληνικούς χρόνους, κυρίως από τις θέσεις του Πλάτωνα, και συστηματοποιείται τη βυζαντινή περίοδο. Οι Βυζαντινοί αποδέχονται τις απόψεις του Πλάτωνα, αλλά μεταλλάσσουν κιόλας τη θεωρία του, έτσι ώστε να παρατηρούνται σημαντικές ομοιότητες με τη φροϋδική θεωρία.

Η τριμερής διαίρεση της ψυχής κατά τους Βυζαντινούς, θυμικό, επιθυμητικό και λογικό (ή ηγεμονικό), ομοιάζει με την πρώτη τοπική θεωρία του Freud. Δέχονται ότι και τα τρία μέρη της ψυχής υπάρχουν ταυτόχρονα από τη γέννηση και ότι είναι αλληλένδετα μεταξύ τους, σε αντίθεση με τις απόψεις του Freud.¹

Θυμικό και επιθυμητικό αποτελούν το παθητικό μέρος της ψυχής.²

Το *θυμικό* ομοιάζει με το ασυνείδητο της φροϋδικής θεωρίας. Είναι κοινό, τόσο στα ζώα όσο και στον άνθρωπο.³ Εξυπηρετεί όλες τις βιολογικές ανάγκες του ανθρώπου και λειτουργεί βάσει των αισθήσεων, με βασικό σκοπό την εκπλήρωση των βιολογικών αναγκών και την κίνηση του οργανισμού ενστικτωδώς. Είναι τυφλό και σε αυτό εδρεύουν όλα τα καταστρεπτικά πάθη.⁴ Για το Θεόδωρο Μετοχίτη (13ος αιώνας), το θυμικό

«κυριαρχείται από πάθη, αμέσως μόλις λειτουργήσει η αίσθηση, η ηδονή και ο πόνος...χωρίς να υπάρχει τρόπος να ξεφύγουμε από αυτά...».⁵ Βασικός σκοπός του θυμικού είναι η πρωτόγονη ικανοποίηση και η ηδονή· στο θυμικό συναντάται και ο φόβος του θανάτου, που ενυπάρχει ασυνείδητα.⁶ Είναι ξεκάθαρη σε αυτό το σημείο η ομοιότητα με την ψυχαναλυτική θεωρία για την αρχή της ηδονής και το ένστικτο του θανάτου. Στο θυμικό, οι μνήμες, όπως και στο φροϋδικό ασυνείδητο, έχουν χάσει τη σύνδεσή τους με τα λεκτικά σύμβολα.⁷ Παρατηρείται, δηλαδή, πλήρης κάλυψη των θέσεων των Βυζαντινών με τη φροϋδική θεωρία ως αυτό το σημείο.

Το δεύτερο μέρος του παθητικού, το *επιθυμητικό*, είναι το αντίστοιχο προσυνείδητο της φροϋδικής θεωρίας. Το επιθυμητικό εν μέρει υπακούει στο λόγο, στη λογική, ενώ το χαρακτηρίζει η κατ' ορμήν κίνηση.⁸ Λειτουργεί αποκλειστικά με την αρχή της ηδονής και αποτελεί το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στο άλογο (θυμικό) και στο λογικό.⁹ Επηρεάζεται από τις αισθήσεις και κατ' επέκταση από το σώμα.¹⁰ Το επιθυμητικό συνήθως συνδέεται με κάποιο αντικείμενο –συνδέεται η ενέργειά του με κάποιο αντικείμενο– στοιχείο το οποίο αντιστοιχεί με τη φροϋδική κάθεξη ή επένδυση. Βασικός σκοπός του επιθυμητικού είναι η εκπλήρωση της παρούσας επιθυμίας.

Ν. Θεοχαράκης,¹
Δ. Δαμίγος,¹
Β. Μαυρέας,¹
Α. Ευτυχιάδης,²
Λ. Βεληγιάννη,¹
Σ. Γερουλιάνος¹

¹Τομέας Κοινωνικής Ψυχιατρικής και Ψυχικής Υγείας, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
²Τομέας Ιστορίας της Ιατρικής, Ιατρική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Elements of the Freudian theory in Byzantium

Abstract at the end of the article

Υποβλήθηκε 25.11.2003
Εγκρίθηκε 31.3.2004

Η επιθυμία συνδέεται με το μέλλον, με το προσδοκώμενο αγαθό, ενώ η ηδονή αποτελεί για τους Βυζαντινούς επιθυμία που συνδέεται με το παρόν αγαθό.¹¹

Στο επιθυμητικό εδρεύουν οι επιθυμίες, η ηδονή, ο φόβος και ο θυμός.

Ηδονή

Οι ηδονές διακρίνονται σε ψυχικές και σωματικές. Οι ψυχικές ηδονές συνδέονται με την παρούσα επιθυμία. Οι σωματικές συνδέονται με τις αισθήσεις, ενώ οι ψυχικές ηδονές μπορούν να συνδέονται και με τη διάνοια ή με τη διάνοια και τις αισθήσεις. Οι σωματικές διακρίνονται σε φυσικές «ως χωρίς ζην αδύνατον» και σε φυσικές αλλά μη αναγκαίες, όπως η λαγνεία.¹² Ψυχικές θεωρούνται και οι διανοητικές ηδονές, που για το Νεμέσιο Εμέσης (4ος αιώνας) μπορεί να αποτελούν αντιστάθμισμα, ως θεραπεία των παθών. Ο Νεμέσιος Εμέσης συμφωνεί με τον ορισμό της ηδονής του Πλάτωνα «γένεσιν εις φύσιν αισθητήν», κρίνοντας όμως ότι ο όρος αυτός αντιστοιχεί μόνο στη σωματική ηδονή. Για τον ίδιο, η ηδονή αποτελεί ενέργεια η οποία κινεί τη ζωή.¹³ Για το Μάξιμο τον Ομολογητή (7ος αιώνας), η ηδονή είναι τρόπος αίσθησης προσδιοριζόμενος από την όρεξη. Η ηδονή, για τον ίδιο, αντιπροσωπεύει μια κίνηση που διατηρείται όμως σε κατώτερο επίπεδο, στο παθητικό.¹⁴ Ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος (11ος αιώνας) εκφράζει την άποψη «μισήσωμεν τας ηδονάς μόνο του σώματος αλλά και τας αλόγους κινήσεις αυτού, διά τούτου γαρ ενεργούνται τα της επιθυμίας και εις όργανον εξάγονται».¹⁵ Ο Θεόδωρος Μετοχίτης (13ος αιώνας) τονίζει ότι δεν πρέπει να φοβάται κάποιος την ηδονή, αν και ασκεί μεγάλη δύναμη σε κάθε άνθρωπο, αλλά πρέπει να μάθει να τη χειρίζεται με τη λογική.¹⁶ Ο Ι. Χρυσόστομος (4ος αιώνας) θεωρεί ότι η επικράτηση της ηδονής, «σκοτοί», δημιουργεί προβλήματα στο λογικό.¹⁷

Επιθυμία

Για το Γρηγόριο το Θεολόγο (4ος αιώνας), η επιθυμία έχει σκοπό τον «περισπασμό του ανθρώπου».¹⁸ Κατά το Μ. Βασίλειο (4ος αιώνας), οι επιθυμίες συνδέονται με το νεαρό της ηλικίας και οδηγούν στα πάθη. Η ψυχή, λόγω του νεαρού της ηλικίας, επηρεάζεται και καθοδηγείται από τις επιθυμίες που στόχο έχουν την ηδονή.¹⁹

Λύπη

Αποτελεί βασικό συστατικό του επιθυμητικού. Για τον Ι. Χρυσόστομο, αλλά και για τους μεταγενέστερους, πρό-

κειται για μη εκπληρωμένη ηδονή, συνδεόμενη με το «κακόν», η οποία «κακόν τη εαυτής φύσει» και που η επικράτησή της οδηγεί στην αθυμία.²⁰ Αλλά και για τον Κασσιανό το Ρωμαίο (5ος αιώνας), η επικράτηση της λύπης θα οδηγήσει σε απόγνωση και σε ψυχοπαθολογικές καταστάσεις, αν δεν δαμαστεί από το λογικό μέρος της ψυχής.²¹

Φόβος

Διαίρεται σε «όκνον, αιδώ, αισχύνην, κατάπληξιν, έκπληξιν, αγωνίαν».²²

Θυμός

Θεωρείται ότι σκοτοί ολόκληρο το νου και η επικράτησή του οδηγεί σε ψυχοπαθολογικές καταστάσεις.²³

Θυμικό και επιθυμητικό είναι στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους. Η βασική διαφορά με τη φροϋδική θεωρία είναι ότι οι Βυζαντινοί δέχονται πως και τα δύο υπάρχουν από τη γέννηση, ενώ ο Freud δέχεται ότι το προσυνειδητό αναπτύσσεται παράλληλα με το εγώ, με την πάροδο των ετών.

Το λογικό (το τρίτο στοιχείο της τριμερούς διαίρεσης της ψυχής) αποτελεί το ανώτατο μέρος της ψυχής, με σημαντική ομοιότητα με το συνειδητό του Freud. Το λογικό λειτουργεί με την αρχή της πραγματικότητας, τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά. Λειτουργεί με λογικές διαδικασίες και έχει προσαρμοστικές ιδιότητες. Υπάρχει από τη στιγμή της γέννησης, αλλά διαμορφώνεται με την πάροδο των ετών με δύο βασικούς ηλικιακά σταθμούς, την παιδική ηλικία και την προεφηβική.²⁴ Η υγεία καθορίζεται από την επικράτηση του λογικού επί των άλλων δύο στοιχείων-μερών της ψυχής.²⁵ Ο Γρηγόριος ο Παλαμάς (14ος αιώνας) τοποθετεί το λογικό στον εγκέφαλο.²⁶ Απαραίτητο στοιχείο του λογικού, που αναπτύσσεται με την πάροδο της ηλικίας, είναι ο φόβος. Ο φόβος αυτός λειτουργεί ακριβώς όπως το φροϋδικό υπερεγώ. Αποτελεί την εσωτερική υπερέκταση όλων των απαγορεύσεων που προέρχονται από τους γονείς και την κοινωνία, αλλά η βασική διαφορά στη βυζαντινή θεωρία είναι ότι προστίθεται και η εσωτερική υπερέκταση του φόβου του Θεού.²⁷ Το λογικό περνά σε παθολογικές καταστάσεις, αν «...το λογικόν άρχηται υπό θυμού ή επιθυμίας».²⁸ Στο λογικό υπάρχουν οι «βασιλικότεροι λογισμοί της ψυχής, το θέλημα, η συνείδησις, ο νους, η αγαπτική δύναμις, δι' αυτών γαρ το άρμα της ψυχής κυβερνάται...».²⁹

Και τα τρία στοιχεία δεν είναι σε αντίθεση μεταξύ τους. Σε φυσιολογικές συνθήκες, τα δύο στοιχεία του

παθητικού μέρους λειτουργούν σε αρμονία με το λογικό. Αυτή θεωρείται ως η απόλυτη κατάσταση της υγείας.³⁰

Το βυζαντινό μοντέλο της ψυχολογίας του βάθους θα λέγαμε ότι εμπεριέχει τόσο την τοπογραφική όσο και τη δομική υπόθεση του Freud. Αν ακολουθήσουμε την τοπογραφική, τότε το θυμικό αποτελεί το ασυνείδητο, το επιθυμητικό το προσυνείδητο και το λογικό το συνείδητο. Αν ακολουθήσουμε τη δομική υπόθεση, τότε επιθυμητικό και θυμικό (παθητικό) αποτελούν το id, το λογικό έρχεται σε αντιστοιχία με το εγώ και ο φόβος με το υπερεγώ.

Στο βυζαντινό μοντέλο παρατηρείται ένα καλά δομημένο σύστημα ψυχολογίας του βάθους. Το μοντέλο σχηματικά περιγράφεται ως:

Λογισμός-Αμαρτία (=παρά φύση ενέργεια)-
έξη (συνήθεια)-πάθος (ασθένεια)

Λογισμός. Εδρεύει στο λογικό, ερεθίζει το επιθυμητικό και προσπαθεί να αιχμαλωτίσει το νου ώστε να συντελεστεί η αμαρτία, δηλαδή η παρά φύση ενέργεια.³¹ Οι λογισμοί ευθύνονται τόσο για τις σωματικές όσο και για τις ψυχικές ασθένειες.³² Ο λογισμός δεν είναι απλά μια σκέψη, αλλά συμπεριλαμβάνει εικόνες και παραστάσεις. Η εικόνα μαζί με σκέψη αποτελεί το λογισμό. Η φαντασία παίζει το σπουδαιότερο ρόλο στο σχηματισμό της εικόνας και του λογισμού.³³ Αποτέλεσμα των λογισμών είναι το άγχος, η ανασφάλεια, οι σωματικές ανωμαλίες, η αϋπνία.³⁴ Η περιπλοκότητα των λογισμών οδηγεί και σε πιο σοβαρές μορφές, όπως η μανία.³⁵

Πάθη. Το πάθος αποτελεί το σημαίνοντα όρο της εσωτερικής ασθένειας. Η επαναλαμβανόμενη αμαρτία (δηλαδή η παράχρηση των ψυχικών δυνάμεων), η οποία δημιουργεί το δικό της στίγμα στην ψυχή, γίνεται πάθος.³⁶ Αυτός που υφίσταται το πάθος μισεί την ψυχή του «...ανεπαισθήτως λυμαίνεται και αθλιώτατα διασπαράττει την έμφυτον εαυτού καλλονήν». ³⁷ Για το Μάξιμο τον Ομολογητή, το πάθος είναι «...κίνησις ψυχής παρά φύσιν»,³⁸ μεταστροφή του παθητικού και του λογικού μέρους της ψυχής.³⁹ Οι περισσότεροι συγγραφείς αποδέχονται την αλληλεξάρτηση του πάθους με το θυμό.⁴⁰ Κανένα πάθος δεν αποκλείει το άλλο, κανένα δεν είναι απόλυτα διαχωρισμένο από το άλλο. Το βασικό χαρακτηριστικό όλων των παθών είναι η αρρώστια της ψυχής και η νέκρωση του νου, «νικηθείς υπό του πάθους κι εξατονήσας». ⁴¹ Η αρχή της ηδονής (άποψη που μας συνδέει με τη μεταγενέστερη φροϋδική θεωρία) διέπει τη λειτουργία των παθών.⁴² Τα πάθη, ειδικά τα ψυχικά, είναι δυσδιάκριτα. Πολλοί συγγραφείς τονίζουν τον παράγοντα της συγκάλυψης των παθών με την ψυχαναλυτική έννοια της λειτουργίας με το αντίθετο.⁴³

Το υποσυνείδητο αναφέρεται με ποικίλους όρους στη βυζαντινή περίοδο, όπως όρυγμα, βυθός ψυχής, έσω άνθρωπος, βάθη καρδιάς, απόρρητο της ψυχής, υποβρύχιος γνώμη.

Ως αιτία των ψυχικών τραυμάτων αναγνωρίζονται τόσο οι επιδράσεις των εξωτερικών ερεθισμάτων όσο και τα πάθη, οι ένοχες ανεκπλήρωτες ερωτικές επιθυμίες, η κακία, η ζηλοτυπία, η οργή, οι ορμές.⁴⁴ Ο Γρηγόριος Νύσσης (4ος αιώνας), για παράδειγμα, θεωρεί έδρα των ψυχικών διαταραχών το ασυνείδητο.⁴⁵

Στο βυζαντινό μοντέλο παρατηρείται η διαδικασία της απώθησης,⁴⁶ της παλινδρόμησης,⁴⁷ της μετουσίωσης, της μετατροπής,⁴⁸ της λειτουργίας με το αντίθετο.⁴⁹ Τονίζεται η σημασία της σύγκρουσης στη δημιουργία των παραπάνω μηχανισμών, αλλά και της αρχής μιας ψυχοπαθολογικής κατάστασης.

Αναγνωρίζεται η παραδρομή της γλώσσας ως λειτουργία του ασυνείδητου.⁵⁰ Το όνειρο θεωρείται ότι διέπεται από το παθητικό (ασυνείδητο). Στο όνειρο καταγράφονται και μεταφέρονται όλες οι ενορμήσεις που λογοκρίνονται ή οι επιθυμίες που δρουν με την αρχή της ηδονής.⁵¹ Την ύπαρξη των λιβιδινικών ονείρων τονίζει ο Τιμόθεος Αλεξανδρείας (4ος αιώνας).⁵²

Από τους Βυζαντινούς τονίζεται η προς τα πίσω ανάληψη, η προς τα πίσω αναδρομή του ασθενούς προς την παιδική ηλικία για να διαπιστωθεί η αιτία των ψυχικών τραυμάτων, αλλά και για τη δυνατότητα εξωτερίκευσης αυτών.⁵³ Ιδιαίτερα σημαντική είναι η θέση του Παχώμιου (4ος αιώνας) στα παραπάνω.⁵⁴ Ο Ψελλός (11ος αιώνας) προτείνει τη συνειδητοποίηση των μύχιων ερωτικών διαθέσεων και την αποκάλυψη του απορρήτου της ψυχής του εξεταζόμενου ασθενούς.⁵⁵ Τονίζεται, επίσης, ότι αυτού του είδους η θεραπεία προορίζεται κυρίως για ανθρώπους με πνευματική καλλιέργεια. Το πένθος θεωρείται απαραίτητο στάδιο της ψυχοθεραπευτικής διαδικασίας.⁵⁶ Ταυτόχρονα, ορίζεται η εμπάθεια (ενσυναίσθηση) ως βασικό προσόν του θεραπευτή.⁵⁷ Απαιτείται πρώτα η θεραπεία, η ανάλυση με σημερινούς όρους του θεραπευτή και τονίζεται η εξάρτηση του ασθενούς από αυτόν.⁵⁸ Παράλληλα, οι συγγραφείς αναφέρουν ότι επιχειρείτο η ανατομική διερεύνηση των παραπάνω.⁵⁹

Συμπέρασμα

Σε όλα τα παραπάνω παρατηρείται σύμπτωση των βυζαντινών συγγραφέων με τη φροϋδική θεωρία. Το βυζαντινό μοντέλο θα λέγαμε ότι περιέχει εν σπέρματι τόσο την τοπογραφική, όσο και τη δομική υπόθεση του Freud. Χαρακτηριστική είναι και η υπόδειξη από τους βυζαντι-

νούς συγγραφείς των μετέπειτα γνωστών από την ψυχαναλυτική θεωρία μηχανισμών άμυνας (παλινδρόμηση, απώθηση, παραδρομή της γλώσσας κ.λπ.). Η ψυχολογία του βάρους, που εξελίσσεται τη βυζαντινή περίοδο, προχωρά πέρα από τις ιδέες του Πλάτωνα και συστηματοποιείται. Μέχρι σήμερα, είναι γνωστή η επίδραση

ση κυρίως του Πλάτωνα στις απόψεις του Freud, επίδραση η οποία έχει μελετηθεί πολλές φορές, ενώ δεν είναι γνωστό αν ο Freud είχε μελετήσει και τους βυζαντινούς συγγραφείς, κάτι όχι απίθανο, αν ληφθούν υπόψη οι κοινωνικοπολιτικές τάσεις οι οποίες επικρατούσαν την εποχή που ο Freud συνέθετε τη θεωρία του.

ABSTRACT

Elements of the Freudian theory in Byzantium

N. THEOCHARAKIS,¹ D. DAMIGOS,¹ V. MAVREAS,¹ A. EFTYCHIADIS,² L. VELOYIANNI,¹ S. GEROULANOS¹

¹Division of Social Medicine and Mental Health, Medical School, University of Ioannina,

²Department of History of Medicine, Medical School, University of Athens, Athens, Greece

Archives of Hellenic Medicine 2004, 21(4):391-396

During the Byzantine period the early examples of depth psychology, which were introduced by Plato, are systematically developed and refused. The subconscious is recognized along with the importance of traumatic experiences. The Byzantine model encompasses not only the structural but also the topographical theory of Freud. The progression of repression, retrogression, transubstantiation and conversion are also noted. The dream is considered as the outlet of the conscience. Retrospective analysis is stressed for the ascertainment of the psychic trauma and appropriate formulation of the patient treatment.

Key words: Byzantium, Depth psychology, Freud, Subconscious

Βιβλιογραφία

1. Φιλοκαλία, Γ, Νικήτας Στηθάτος θ, σ. 328. Νικόλαος Καβάσιλας Λόγος Β, 40
2. ΣΤΗΘΑΤΟΣ Ν. ό.π., Migne JP. Patrologia Graeca, Parisiis 1857–1866, Νεμέσιος Εμέσης Περί φύσεως ανθρώπου, 40:504–817
3. ΜΙΓΝΕ JP. Patrologia Graeca, Νεμέσιος Εμέσης, ό.π., Φιλοκαλία, Γ, Αββάς Δωρόθεος, Ερμηνεία Ρητών 5
4. ΜΙΓΝΕ JP. Patrologia Graeca, Νεμέσιος Εμέσης, ό.π., Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Δίδυμος Αλεξανδρείας Αποσπάσματα έτερα εις ψαλμούς, Εις τον 14ον στίχον του ΟΘ ψαλμού, 621, 22–35, τόμος 45. Bonwetsch GN, Methodius, Leipsig, 1917, Μεθόδιος Συμπόσιον ή περί αγνείας, Λόγος Η Θέκλα, XVI, 4–5
5. ΜΕΤΟΧΙΤΗΣ Θ. Ηθικός ή Περί Παιδείας. Εκδόσεις Κανάκη, 1995:159
6. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Πατερικά Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς. Ι. Χρυσόστομος, Ομιλία εις την Γένεσιν, Ομιλία ΜΕ 2, 29–34, τόμος 4. Συμεών ο Νέος Θεολόγος, Κεφάλαια Πρακτικά και Θεολογικά Εκατό, 13, 19–20. Φιλοκαλία, Α, Αββάς Δωρόθεος, Περί του μετά σκοπού και νήψεως οδεύειν, 10
7. ΜΙΓΝΕ JP. Patrologia Graeca, Parisiis 1857–1866, 90:61ΑΒ. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Μ. Βασίλειος, Κατά Οργιζομένων, 5, 23–25, τόμος 54
8. ΜΙΓΝΕ JP. Patrologia Graeca, Νεμέσιος Εμέσης, ό.π., κεφάλαιο ΙΗ
9. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Ιουστίνος, Λόγος Προς Έλληνες, 5, 29–35, τόμος 4Β. Φιλοκαλία Α, Μ. Αντώνιος, Παραινέσεις περί ήθους ανθρώπων και χρηστής πολιτείας, πμη
10. ΜΙΓΝΕ JP. Patrologia Graeca, Νεμέσιος Εμέσης, ό.π., κεφάλαιο Ζ
11. ό.π.
12. ΜΙΓΝΕ JP. Patrologia Graeca, Νεμέσιος Εμέσης, ό.π., κεφάλαιο ΙΗ. Nicetas Stethatos, Opuscules et Lettres, Sources Chretiens, Les Editions du Cerf, Paris, Θεωρία εις τον Παράδεισον, 25
13. ΜΙΓΝΕ JP. Patrologia Graeca, Νεμέσιος Εμέσης, ό.π., κεφάλαιο Ζ
14. Μάξιμου Του Ομολογητή, Φιλοσοφικά και Θεολογικά Ερωτήματα, Αθήνα 1990, έκδοση β, σ. 244, ιδ σημείωση

15. Φιλοκαλία, Α, Συμεών ο Νέος Θεολόγος, Κεφάλαια Πρακτικά και Θεολογικά εκατό, 43, 15–19
16. Θεόδωρος Μετοχίτης, ό.π., σ. 157
17. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Πατερικαί Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς. Ι. Χρυσόστομος, Προς Κολοσσαείς, Ομιλία α, 4, 21–22, τόμος 22, και Υπόμνημα εις την Α Κορινθίους, Ομιλία Ια, 4, 24–28, τόμος 18
18. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, επιτάφιος εις τον Καισάριον ΙΘ, 42, τόμος 59
19. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Μ. Βασίλειος Λόγος ΚΔ, Περί τιμής γονέων και γήρας και νεότητος 3, 9, τόμος 57, Περί Συνεισάκτων, 40 και «εις το Πρόσεχε Σεαυτώ», τόμος 54
20. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Πατερικαί Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς. Ι. Χρυσόστομος Ομιλία Εις την Γένεσιν, 1, 15–17, τόμος 3
21. Φιλοκαλία, Κασσιανός ο Ρωμαίος, Περί λύπης, 29–32
22. MIGNE JP. Patrologia Graeca, Νεμέσιος Εμέσης, ό.π., κεφάλαιο Ι
23. MIGNE JP. Patrologia Graeca, Νεμέσιος Εμέσης, ό.π. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Μ. Βασίλειος, Κατά Οργιζομένων, 5, 27–28, τόμος 54
24. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Μ. Βασίλειος, Εις το Πρόσεχε Σεαυτώ, 7, 15, τόμος 54, Μεθόδιου, Συμπόσιον, Λόγος Ε, Θάλλουσα ΙΙ 8–12, 13–19, τόμος 18
25. Μάξιμος ο Ομολογητής, Φιλοσοφικά και Θεολογικά ερωτήματα, ό.π.
26. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Πατερικαί Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς. Γρηγόριος ο Παλαμάς, Αγιορείτικος τόμος, Υπέρ των ιερών Ηουχαζόντων, 3, 8–13, τόμος 3
27. Basile de Cesaree, Sur l'Origine de l' homme, Sources Chretiennes, les Editions du cerf, Paris 1970, 28c, 28–31. Μ. Βασίλειος, Επιστολές κι άλλα Κείμενα, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Επιστολή προς τον Νεκτάριο Παρηγορητική. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Αββάς Αμμωνάς, Περί της χαράς της ψυχής, 20, τόμος 40
28. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Δίδυμος Αλεξανδρείας, Εις τον εκκλησιαστήν, 146, 31–32, τόμος 50
29. ό.π., σ. 7–15
30. Φιλοκαλία, Αββάς Δωρόθεος, Ερμηνεία ρητών, 5
31. Φιλοκαλία, Β, Άγιος Μάξιμος, 30 κ
32. Basile de Cesaree, Sur l' Origine de l' homme, ό.π., 236
33. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Ευσέβιος Καισαρείας, εις το τέλος, Ψαλμός τω Δαυιδ, ΙΒ, Ε–8, τόμος 21. Φιλοκαλία, Νικόλαος Καβάσιλας, Εις την θείαν Λειτουργίαν, Α, 14
34. Φιλοκαλία, Νικόλαος Καβάσιλας, ό.π., Α13
35. Φιλοκαλία, Αββάς Ζωσιμάς, Κεφάλαια ωφέλιμα, 3,3
36. Φιλοκαλία, Β, Φιλόθεος Σιναΐτης, σ. 285 λε. Φιλοκαλία, τόμος Γ, σ. 282, λζ
37. Φιλοκαλία, Δ, σ. 147–148 μα
38. Φιλοκαλία, Β, Άγιος Μάξιμος, σ. 6 λε
39. ό.π.
40. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Ι. Χρυσόστομος, εις το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον, Ομιλία ΞΑ, 3, 23–25, τόμος 54. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Πατερικαί Εκδόσεις Γρηγόριος ο Παλαμάς. Ομιλία εις την Γένεσιν, Ομιλία 29, 1, 13–15, τόμος 3. Raeder I. Oreibásios, Collectionum medicarum reliqniae, Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1964, σ. 157, 158, 160
41. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Ευσέβιος Καισαρείας, στ. ε–ιβ, τόμος 21
42. Φιλοκαλία, Δ, σ. 105
43. Ιωάννου Σιναΐτη Κλίμαξ, σ. 94–95 ογ. Γρηγόριος Νύσσης, Traite de la Virginite, Les Editions du Cef, Paris, 273c
44. MIGNE JP. Patrologia Graeca, Parisiis 1857–1866, Μαξίμου, Εκλογαί, 91:872, 737
45. MIGNE JP. Patrologia Graeca, Parisiis 1857–1866, Γρηγορίου Νύσσης, Περί σκοπού 91:948
46. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, ΛΓ, Γνωμολογία Τετράστιχος 932, 22–23, τόμος 61. Ιωάννου Λυδού, Περί των μηνών. De mensibus, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonae, Impensis ed Weberi 1838, De mensibus speciatiim, p. 103, 52. Psellos Chronographie Editions Les Belles Lettres, I, II. Paris, 1926, I, p. 21, 71
47. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Αγ. Παχωμίου, Ελληνικοί βιοί. Βίος Πρώτος 130.39, 132, τόμος 40
48. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Γρηγόριος ο Θεολόγος, Λόγος ς, Ειρηνικός Γ, 736, τόμος 59
49. Ιωάννου Σιναΐτη, Κλίμαξ ό.π., ογ
50. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Μ. Βασίλειος Εις το Πρόσεχε Σεαυτώ, 209, τόμος 54

51. Φιλοκαλία, Α, Ευάγγελος ο Μοναχός, Περί διακρίσεως παθών και λογισμών, Περί Ευσυνείων δ. Αγ. Κασσιανού του Ρωμαίου, Περί του Πνεύματος της πορνείας και της επιθυμίας της σαρκός, 6–13. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Πέτρου Αλεξανδρείας, Επιστολή Κανονική, Κανών θ, 23–25, τόμος 18
52. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Τιμόθεος Αλεξανδρείας, Αποκρίσεις κανονικάι, 23–27, τόμος 42
53. Φιλοκαλία, τόμος Γ, σ. 154
54. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Παχώμιος, Βίος τέταρτος Παχωμίου, 3, 30–32, τόμος 41
55. PSELLOS, ό.π., τόμος Ι, σ. 21, 71
56. Φιλοκαλία γ, σ. 320 πζ. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Ι. Χρυσόστομος Ομιλία 18, 2.14, τόμος 32. Φιλοκαλία, Δ, Γρηγόριος ο Παλαμάς, σ. 109, στ 10–14
57. Μ. Βασίλειος Επιστολές κι άλλα Κείμενα, ό.π., Επιστολή σε Ιταλούς και Γάλλους
58. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Αγ. Παχωμίου, Ελληνικοί βίοι, βίος πρώτος, 130.39, 132, τόμος 40
59. Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1955 κ. έξ. Αστέριος ο σοφιστής, Ψαλμός Στ, Εις τον ς Ψαλμόν, 2, 12–13, τόμος 37. Φιλοκαλία, Α, Όσιος Θαλάσσιος, σ. 225, μδ

Corresponding author:

N. Theocharakis, 14 Sperhiou street, GR-122 43 Athens, Greece
e-mail: mmnektar@otenet.gr